मुंबई उच्च न्यायालयात

सामान्य मूळ दिवाणी अधिकार क्षेत्र

2008 ची कंपनी याचिका क्रमांक 628

मधिल

2013 ची तक्रार क्र.3

श्री दिनेश चंद्र मैंगी. **... याचिकाकर्ते**

आणि

अधिकृत लिक्विडेटर आणि

मेसर्स गीता मरीन सर्व्हिसेस प्रा. लिमिटेड (इन लिकन),

चे लिक्वीडेटरए बँक ऑफ इंडिया बिल्डिंगमधील त्यांचे कार्यालय,

5 वा मजला, एम. जी. रोड, फोर्ट,

मुंबई 400023. **...तक्रारदार**

विरुद्ध

1] शिवकांत व्ही. चौधरी,

302, निकिता अपार्टमेंट,

अमृत नगर, घाटकोपर (पश्चिम),

मुंबई 400086.

2] सुधीर एस. चौधरी,

बी / 1104, प्रेसिडेंशियल टॉवर,

एल.बी.एस. मार्ग, मुंबई – 400086.

3] गीता एस. चौधरी,

पत्नी शिवकांत चौधरी,

बी / 1104, प्रेसिडेंशियल टॉवर,

एल.बी.एस. मार्ग, मुंबई – 86.

4] सीमा मेनन,

3 / डी, सेंच्युरी, टॉवर सिक्स,

बार्नबी रोड, किलपाक,

चेन्नई – 600 010. **... आरोपी**

————————

श्री शनय शाह, हमजा लखानी आणि तेजस पोपट यांना अधिकृत लिक्विडेटरसाठी

नियुक्त करण्यात आले आहे.

आरोपी क्रमांक *1, 3* आणि *4* साठी श्री. अक्षय पाटील आय/बी जयेश गावडे.

आरोपी क्र.*2* साठी श्री. प्रदीप बाखरू, पियुष क्रांती आय/बी वाडिया गांधी अँड कंपनी.

____

<u>कोरम :</u> शर्मिला यू. देशमुख, न्यायमुर्ती

<u>आरक्षित :</u> 7 ऑगस्ट 2025

<u>जाहीरनामा :</u> 1 ऑक्टोबर 2025.

<u>निकाल :</u>

1. आरोपींवर कंपनी अधिनियम, 1956 च्या कलम 454 (5) अंतर्गत दंडनीय गुन्ह्याचा आरोप ठेवण्यात आला आहे [थोडक्यात **"कंपनी कायदा"]** दोन वर्षांपर्यंत कारावास किंवा दंड, जो प्रत्येक दिवसासाठी एक हजार रुपयांपर्यंत वाढू शकतो, किंवा दोन्ही असू शकतात. 8 ऑगस्ट 2013 च्या आदेशानुसार, आरोपींविरूद्ध प्रक्रिया जारी करण्यात आली.

2. कंपनी कायद्याच्या कलम 454 मध्ये अधिकृत लिक्विडेटरला प्रकरणांचे निवेदन करण्याची तरतूद आहे आणि कलम 454 चे उप-कलम (5) खालीलप्रमाणे आहे:

> "जर एखादी व्यक्ती, वाजवी सबबीशिवाय, कलमाच्या कोणत्याही आवश्यकतांचे पालन करण्यात चूक करत असेल तर त्याला दोन वर्षांपर्यंत कारावास किंवा दर दिवशी कसूर चालू असेपर्यंत 1,000 रुपयांपर्यंत दंड होऊ शकतो."

3. मेसर्स गीता मरीन सर्व्हिसेस प्रायव्हेट लिमिटेडच्या अधिकृत लिक्विडेटरने आरोपींच्या विरूध्द तक्रार दाखल केली आहे. तक्रारीत असे नमूद केले आहे की या न्यायालयाने पारित केलेल्या 19 मार्च 2009 च्या आदेशानुसार कंपनीला बंद करण्याचे आदेश देण्यात आले होते आणि अधिकृत लिक्विडेटरला लिक्विडेटर म्हणून नियुक्त करण्यात आले होते. आरोपी क्रमांक 1 ते 4 हे बंद करण्याच्या आदेशाच्या तारखेस कंपनीचे संचालक आहेत आणि कंपनी कायद्याच्या कलम 454 (1) आणि (3) अंतर्गत वैधानिक बंधनांतर्गत कंपनीच्या कारभाराबद्दल अधिकृत लिक्विडेटरला एक निवेदन तयार करणे आणि सादर करणे जे विहित नमुन्यात प्रतिज्ञापत्राद्वारे योग्य प्रकारे सत्यापित केले जाईल आणि कलम 454 च्या पोट-कलम (1) मध्ये निर्दिष्ट तपशील समाविष्ट असेल कंपनी अधिनियम, संबंधित तारखेपासून 21 दिवसांच्या आत किंवा न्यायालयाने किंवा अधिकृत लिक्विडेटरद्वारे वाढविलेल्या वेळेच्या आत.

4. तक्रारीत असे म्हटले आहे की 18 जून 2009 आणि 21 जुलै 2009 रोजी माजी संचालकांना बैठक बोलावण्याच्या आणि कंपनी कायद्याच्या कलम 454 अंतर्गत प्रकरणांचे निवेदन दाखल करण्याच्या नोटिसा जारी करण्यात आल्या होत्या. 15 जुलै 2010 च्या आदेशानुसार, या न्यायालयाने सुरक्षित धनको आणि माजी संचालकांना लिक्विडेशनमधील कंपनीच्या मालमत्ता आणि व्यवहारांच्या संदर्भात आवश्यक माहिती सादर करण्याचे निर्देश दिले. 12 मार्च 2012 च्या आदेशानुसार, या न्यायालयाने माजी संचालकांना कंपनीच्या कामकाजाचे निवेदन दाखल करण्याचे आणि आदेशाच्या

तारखेपासून एका आठवड्याच्या आत कंपनीच्या खात्यांची पुस्तके आणि नोंदी सादर करण्याचे निर्देश दिले होते जेणेकरून अधिकृत लिक्विडेटरला बंद करण्याच्या कार्यवाहीत पुढे जाण्यास आणि तीन बार्जेसच्या ठावठिकाण्याबद्दल माहिती देण्यास सक्षम केले जाईल. जे न केल्यास कंपनी कायद्याच्या कलम 454 (5 ए) अंतर्गत कारवाई केली जाईल.

5. 20 मार्च 2012 रोजी, अधिकृत लिक्विडेटरने आरोपींना प्रकरणांचे निवेदन दाखल करण्यास सांगितले आणि याचिकेतून धनकोला कंपनीने भाड्याने घेतलेल्या तीन बार्जेसचा ठावठिकाणा कळविण्यास सांगितले. तक्रारीत असे म्हटले आहे की 22 मार्च 2012 आणि 5 एप्रिल 2012 च्या त्यांच्या कव्हरिंग लेटर्सद्वारे, आरोपींनी 2001-2009 या कालावधीसाठी बॅलन्स शीटच्या प्रती, व्हाउचर्स, कंपनीचे बँक स्टेटमेंट, सेंट्रल एक्साइज स्टॉक रजिस्टर, पत्रव्यवहार आणि डिलिव्हरी चालान, सादर केले.

6. तक्रारीत असे म्हटले आहे की, मूळ कागदपत्रे, प्रकरणांचे निवेदन आणि तीन बार्जेसच्या ठावठिकाण्याचा तपशील देणारे आवश्यक प्रतिज्ञापत्र आरोपींनी दाखल केलेले नाही आणि त्यांनी कंपनीची खात्यांची पुस्तके किंवा नोंदी दिलेली नाहीत. प्रदान केलेल्या दस्तऐवज / नोंदींच्या प्रती खात्यांची पुस्तके नाहीत.

7. परिच्छेद 8 मधील तक्रारीत असे म्हटले आहे की कंपनीच्या माजी संचालकांनी (Liqn) आदेशाच्या अनुषंगाने कंपनीच्या खात्यांची पुस्तके आणि नोंदी (liqn) सादर केल्या नाहीत किंवा त्यांनी 12 मार्च 2012 रोजी दिलेल्या आदेशाच्या अनुषंगाने

कंपनीच्या खात्यांची पुस्तके आणि नोंदी (liqn) सादर केल्या नाहीत व या सन्माननीय न्यायालयाच्या 12 मार्च 2012 च्या आदेशाच्या अनुशंगाने कोणत्याही वाजवी कारणाशिवाय आणि स्टेटमेंट ऑफ अफेयर्स दाखल करण्यात चूक केल्यास कंपनी अधिनियम, 1956 च्या कलम 454 (5) च्या तरतुदींनुसार शिक्षेस जबाबदार धरले आहे.

8. आरोपीने दोषी नसल्याची कबुली दिली आणि तक्रारीची सुनावणी सुरू झाली. फिर्यादीच्या वतीने, अधिकृत लिक्विडेटरच्या कार्यालयात कार्यरत कनिष्ठ तांत्रिक सहाय्यक काजल मुरलीधर बर्वे यांनी 16 जानेवारी, 2019 रोजी सर तपासणीच्या बदल्यात प्रतिज्ञापत्र सादर करून पुरावे सादर केले, जे निशाणी पी -1 ते पी -17 म्हणून चिन्हांकित केलेल्या कागदपत्रांसह रेकॉर्डवर घेण्यात आले. पुढील मुख्य तपासणीत, पीडब्ल्यू -1 ने नमूद केले आहे की कंपनी कायद्याच्या कलम 454 अंतर्गत विहित वेळेत प्रकरणांचे निवेदन दाखल न केल्याबद्दल तक्रार दाखल केली गेली आहे आणि तिला या प्रकरणाची माहिती आहे आणि ती अधिकृत लिक्विडेटरच्या कार्यालयात ठेवलेल्या कागदपत्रांच्या आधारे पुरावा देत आहे.

9. उलटतपासणीसाठी तहकूब केलेल्या तारखेवर, सर तपासणीच्या बदल्यात प्रतिज्ञापत्राद्वारे पुराव्याची नोंद करण्यात आली कारण खटला समन्स ट्रायल होता. 12 जून 2019 च्या आदेशानुसार, या न्यायालयाने आरोपी क्रमांक 1 ने पुरावे नोंदवण्यात आपला वेळ वाया घालवण्याची गरज नाही परंतु सर तपासणीच्या बदल्यात प्रतिज्ञापत्र

स्वीकारले आहे आणि सोयीसाठी, सर परीक्षेचे प्रतिज्ञापत्र निशाणी पी -18 म्हणून चिन्हांकित केले गेले आहे या आधारावर या न्यायालयाने आक्षेपाची कार्यवाही रद्द केली.

10. उलटतपासणीत, पीडब्ल्यू 1 ने कबूल केले आहे की 4 ऑगस्ट 2009 रोजी झालेल्या बैठकीत काय घडले याबद्दल तिला वैयक्तिकरित्या माहिती नाही. तिने नमूद केले आहे की प्रकरणांचे कोणतेही निवेदन स्वतंत्रपणे पाठविले गेले नाही आणि केवळ पी -14 च्या परिच्छेद 2 मध्ये नमूद केलेली कागदपत्रे प्राप्त झाली. तिने पुढे कबूल केले आहे की आरोपी क्रमांक 1 ने प्रकरणांचे निवेदन सादर केले आहे परंतु अधिकृत लिक्विडेटरचे असे मत होते की प्रकरणांचे निवेदन विहित नमुन्यात नव्हते. तिने पुढे नमूद केले आहे की तक्रार दाखल केल्यानंतर प्रकरणांचे निवेदन सादर केले गेले आणि कागदपत्रांचे दोन संच सादर केले जे निशाणी पी -18 आणि पी -19 म्हणून चिन्हांकित केले होते. तिने नमूद केले आहे की निशाणी पी -18 आणि पी -19 विहित नमुन्यात नाहीत कारण प्रत्येक पृष्ठावर माजी संचालकांनी स्वाक्षरी केलेली नाही, सर्व स्तंभ भरले गेले नाहीत आणि कोणतीही सहाय्यक कागदपत्रे प्रदान केलेली नाहीत.

11. आरोपी क्रमांक 2 च्या वकिलाने केलेल्या उलटतपासणीत, पीडब्ल्यू 1 ला 5 सप्टेंबर 2018 रोजी कंपनीच्या रजिस्ट्रारने जारी केलेल्या फॉर्म क्रमांक 32 च्या प्रमाणित प्रतीचा सामना करावा लागला, ज्यावर " निशाणी ए -1" असे चिन्हांकित केले गेले होते. आरोपी क्रमांक 2 ने 1 फेब्रुवारी 2005 रोजी राजीनामा दिला होता, हे पीडब्ल्यू -1 ला

विचारण्यात आले. जोपर्यंत इतर आरोपींचा संबंध आहे, आरोपी क्रमांक 1 च्या वतीने घेण्यात आलेली उलटतपासणी कायम ठेवण्यात आली.

12. 26 जुलै 2019 च्या आदेशानुसार, आरोपी क्रमांक 3 आणि 4 या महिला आहेत, त्यापैकी एकाला अर्धांगवायू झाला आहे आणि त्यापैकी एकाला रुग्णालयाच्या अतिदक्षता विभागातून सोडण्यात आले आहे आणि फौजदारी दंड संहिते 1973 [थोडक्यात "सीआरपीसी"] च्या कलम 313 च्या तरतुदींनुसार आरोपी क्रमांक 3 आणि 4 ची तपासणी करण्यात आली नाही. त्यानुसार, फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 313 अन्वये आरोपी क्रमांक 3 आणि 4 यांची तपासणी करण्यात आली आणि फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम 313 अंतर्गत आरोपी क्रमांक 1 आणि 2 यांचे निवेदन नोंदवण्यात आले.

<u>सबमिशन्स:</u>

13. अधिकृत लिक्विडेटरचे विद्वान वकील श्री. शाह यांनी सादर केले की आरओसीच्या कार्यालयात रेकॉर्डची तपासणी केल्यावर, अधिकृत लिक्विडेटरला कंपनीच्या संचालकांबद्दल आणि वित्तीय संस्थांकडे असलेल्या मालमत्तेबद्दल माहिती मिळाली. ते सादर करतात की याचिका करणा- या लेनदाराने एक प्रतिज्ञापत्र दाखल केले आहे ज्यात असे म्हटले आहे की लिक्विडेशनमध्ये कंपनीने याचिका करणा-या लेनदाराची तीन

जहाजे धारण केली आहेत, जी आरोपीने उघड केली नाही. त्यांनी 12 जून 2019 रोजी दिलेल्या आदेशाकडे लक्ष वेधले, ज्यात श्री. पाटील यांनी सर तपासणीच्या बदल्यात प्रतिज्ञापत्राद्वारे पुराव्याची नोंद केल्याबद्दल घेतलेला आक्षेप फेटाळून लावला. त्यांनी सादर केले की 18 जून 2009 आणि 21 जुलै 2009 रोजी माजी संचालकांनी 4 ऑगस्ट 2009 रोजी कामकाज आणि बैठकीचे निवेदन सादर करण्याकरीता नोटिसा बजावण्यात आल्या होत्या. त्यांनी कंपनी याचिकेत या न्यायालयाने पारित केलेल्या विविध आदेशांद्वारे ह्या न्यायालयाला नेले न्यायालय घेतले आहे आणि सादर केले आहे की 12 मार्च 2012 च्या आदेशानुसार, माजी संचालकांना तीन बार्जचा ठावठिकाणा स्पष्ट करणारे तीन प्रकरणांची निवेदने आणि प्रतिज्ञापत्र दाखल करण्याचे निर्देश देण्यात आले होते. त्यांनी सादर केले की 20 मार्च 2012 रोजी, अधिकृत लिक्विडेटरने आरोपींना एक पत्र लिहिले आणि त्यांना कंपनी कायद्याच्या कलम 454 अंतर्गत प्रकरणांचे निवेदन दाखल करण्यास सांगितले. तो पुढे निदर्शनास आणून देतो की निशाणी दर्शवितो. पी -14 जे आरोपी क्रमांक 1 च्या वकिलाने अधिकृत लिक्विडेटरला दिलेला प्रतिसाद आहे आणि सादर करतो की संप्रेषणात प्रकरणांचे निवेदन दाखल न करण्यासाठी किंवा अधिकृत लिक्विडेटरकडे खात्यांची पुस्तके किंवा रेकॉर्ड न देण्यासाठी कोणतेही वाजवी निमित्त दिले जात नाही. त्यांनी सादर केले की तक्रार दाखल झाल्यानंतर, आरोपींनी निशाणी पी -18 आणि निशाणी पी -19 सादर केले होते. तो पीडब्ल्यू -1 च्या पुराव्याकडे लक्ष वेधतो आणि सादर करतो की पीडब्ल्यू -1 ने विशेषत: साक्ष दिली आहे

की प्रकरणांचे विधान विहित स्वरूपात नाही आणि त्यासाठी कारणे दिली आहेत. तो पुढे या न्यायालयाला निशाणी पी -19 वर घेऊन जातो आणि सादर करतो की फॉर्म क्रमांक 57 जो आरोपीने सादर केला होता तो अपूर्ण होता आणि त्यात आवश्यक माहिती नव्हती. ते पुढे सादर करतात की संचालकांच्या अहवालात, सुरक्षित आणि असुरक्षित कर्जे निश्चित केली गेली होती, तर 11 फेब्रुवारी 2015 रोजी सादर केलेल्या प्रकरणांच्या निवेदनात, दायित्वे शून्य म्हणून नमूद केली आहेत. त्यांनी सादर केले की 2010-2014 या कालावधीतील खात्यांची पुस्तके दाखल केली गेली नाहीत. ते सादर करतात की वैधानिक तरतुदी संचालकांना प्रकरणांचे निवेदन सादर करण्यासाठी कोणतीही नोटीस जारी करणे अनिवार्य करत नाहीत. ते सादर करतात की आरोपी कोणत्याही वाजवी सबबीशिवाय प्रकरणांचे निवेदन सादर करण्यात अपयशी ठरले आहेत. ते सादर करतात की आरोपींच्या नेतृत्वात कोणताही पुरावा नव्हता आणि फिर्यादीच्या नेतृत्वात पुराव्यांवरून कंपनी कायद्याच्या कलम 454 (5) अंतर्गत दंडनीय गुन्हा सिद्ध झाला. समर्थनार्थ तो खालील निर्णयांवर अवलंबून असतो:

- **सुरक्षा आणि वित्त अधिकृत लिक्विडेटर पी. लि. वि. बी. के. बेदी *1***
- **अश्वनी सूरी विरूध्द बनाम गंगा ऑटोमोबाईल्स लि.**[2]
- **प्रभा पी. शेनाई विरूध्द बनाम क्राउन मेरीटाईमच्या अधिकृत लिक्विडेटर कंपनी *10* लि.**[3]

- **अधिकृत लिक्विडेटर, त्रिमूर्ती ॲग्रो-केमिकल लिमिटेड वि. निरंजन जयंतीलाल टोलिया**[4]

- **बिहार राज्य वि. देवकरण नेंशी*5***

- **गजानन माणिकराव मांडेकर विरुद्ध दीपश्री गजानन मांडेकर *6***
- **वीरेंद्र पाल वि. हरियाणा राज्य *7***
- ***8* आत्मा राम विरुद्ध राजस्थान राज्य**
- **एस सी गर्ग वि. यूपी*9* चे राज्य**
- **पंजाब राज्य विरुद्ध नायब दिन *10.***
- **अधिकृत लिक्विडेटर वि. रवींद्र कुमार सक्सेना*11***

14. आरोपी क्रमांक 1, 3 आणि 4 चे विद्वान वकील श्री. पाटील यांनी सादर केले की तक्रार मर्यादेद्वारे प्रतिबंधित आहे. ते सादर करतात की सध्याच्या प्रकरणात, 19 मार्च 2009 रोजी बंद करण्याचा आदेश देण्यात आला होता आणि कंपनी कायद्याच्या कलम 454 (3) मध्ये अशी तरतूद आहे की स्टेटमेंट असेल

संबंधित तारखेपासून 21 दिवसांच्या आत किंवा अधिकृत लिक्विडेटर किंवा न्यायाधिकरण विशेष कारणांमुळे नियुक्त करू शकेल अशा वाढीव मुदतीत 3 महिन्यांपेक्षा जास्त नसावे. ते सादर करतात की 3 महिन्यांचा वाढीव कालावधी लक्षात घेता, हा गुन्हा जुलै / ऑगस्ट 2009 मध्ये झाला आणि सध्याची तक्रार 2013 मध्ये दाखल करण्यात आली आहे. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 468 च्या तरतुदींचा आधार घेत ते सादर करतात की समन्स ट्रायबल प्रकरणाच्या बाबतीत,

मर्यादा कालावधी 3 वर्षे आहे.

1974 एससीसी ऑनलाइन डेल 10.
2012 एससीसी ऑनलाइन डेल 3649.
2018 एससीसी ऑनलाइन बॉम 4898.
1984 एससीसी ऑनलाइन गुजरात 271.
(1972) 2 एससीसी 890.
12 एप्रिल 2023 (नागपूर) च्या 2018 च्या सीआरए क्रमांक 91 मधील या न्यायालयाचा निर्णय.
2025 एससीसी ऑनलाइन एससी 1118.
(2019) 20 एससीसी 481.
2025 एससीसी ऑनलाइन एससी 791.
(2001) 8 एससीसी 578.
2010 एससीसी ऑनलाइन राज 964.

15. गुणवत्तेच्या आधारे, तो सादर करतो की, तक्रारीत वाजवी सबबीशिवाय डीफॉल्ट असल्याचे नमूद केले जात नाही परंतु डीफॉल्ट वाजवी कारणाशिवाय आहे असे म्हटले जात नाही. ते सादर करतात की सर तपासणीच्या बदल्यात प्रतिज्ञापत्राद्वारे पुरावा म्हणून स्वीकारला जाऊ शकत नाही कारण फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 273 अंतर्गत विहित केलेल्या प्रक्रियेचे पालन केले गेले नाही. ते पुढे सादर करतात की, फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम 296 अंतर्गत, औपचारिक चारित्र्याचा पुरावा पुराव्याच्या प्रतिज्ञापत्राद्वारे नोंदविण्याची परवानगी आहे. या युक्तिवादाचा पूर्वग्रह न ठेवता, त्याने सादर केले की, पीडब्ल्यू -1 ला कोणतेही वैयक्तिक ज्ञान नव्हते कारण ती 4 जुलै 2016 रोजी सामील झाली होती. ते सादर करतात की वाजवी सबबी न देता आरोपीने डीफॉल्ट केले आहे हे सिद्ध करण्यासाठी, वैयक्तिक माहिती आवश्यक होती. ते पुढे सादर करतात की कंपनी कायद्याच्या कलम 454 (1) अंतर्गत कंपनी कोर्टाच्या नियमांच्या नियम 124 अंतर्गत, प्रकरणांचे निवेदन दाखल करण्यासाठी मुदतवाढ देण्यात आली होती.

16. त्यांनी कंपनी याचिकेत पारित केलेल्या विविध आदेशांद्वारे ह्या न्यायालयाला नेले आहे आणि सादर केले आहे की 20 मार्च 2012-एक्झिबिट पी 13 च्या संप्रेषणानुसार, कागदपत्रे 22 मार्च 2012 च्या कव्हरिंग लेटरसह सादर केली गेली होती. ते सादर करतात की प्रक्रिया जारी करण्याच्या

आदेशात, या न्यायालयाने नोंदवले आहे की 3 बार्जोस भाड्याने घेण्यात आले होते आणि ते कंपनीच्या मालकीचे नव्हते. तो सादर करतो की फॉर्म 55 मध्ये नोटिसा असल्याचा कोणताही पुरावा नाही, नियम 124 द्वारे अनिवार्य केल्यानुसार तरी जारी करण्यात आले आणि 18 जून 2009 आणि 21 जुलै 2009 च्या कथित नोटिसा सादर केल्या गेल्या नाहीत, त्यामुळे प्रतिकूल निष्कर्ष काढणे आवश्यक आहे. तो सादर करतो की पुराव्याचे ओझे अधिकृत लिक्विडेटरवर आहे की सर्व काही उपलब्ध होते ही परिस्थिती दाखवून वाजवी कारण किंवा वाजवी सबबी न देता डीफॉल्ट सिद्ध करणे आणि त्यानंतरही, डीफॉल्ट घडले आहे जे रेकॉर्डवरील पुरावा स्थापित करण्यात अयशस्वी ठरतो. ते सादर करतात की फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 313 अन्वये परीक्षेत, प्रतिकूल परिस्थिती आरोपींसमोर स्पष्टीकरणासाठी ठेवणे आवश्यक आहे आणि परीक्षेत आरोपीला डीफॉल्टच्या वाजवी सबबीच्या संदर्भात कोणताही प्रश्न विचारला जात नाही. समर्थनार्थ तो खालील निर्णयांवर अवलंबून असतो:

- **मेसर्स आर.एस. मोटर्स (पी) लिमिटेडचे अधिकृत लिक्विडेटर व्ही. जगजीत सिंग साहनी*12***
- **सिक्युरिटी आणि फायनान्स पी. लि. चे अधिकृत लिक्विडेटर व्ही.बी.के.बेदी*13***
- **ला-बेल लॅमिनेट्स प्रायव्हेट लिमिटेड वि. रमणीलाल छगनलाल पटेल *14***
- **पी.व्ही.आर.एस. मणिकुमार वि. अधिकृत लिक्विडेटर उच्च न्यायालय, मद्रास *15***
- **व्हर्टेक्स स्टॉक अँड शेअर्स प्रा. लि. व्ही. वेमुरी वेंकटेवारा राव *16***
- **अनिल अंबाशंकर जोशी विरुद्ध रीना अनिल जोशी*17***

17. आरोपी क्र.2 च्या वतीने उपस्थित असलेले विद्वान वकील श्री. प्रदीप बाखरू यांनी श्री. पाटील यांच्या सबमिशनचा स्वीकार केला आहे आणि आरोपी क्र.2 ने वर्ष 2005 मध्ये राजीनामा दिला आहे आणि म्हणूनच संबंधित वेळी माजी संचालक नव्हते.

18. प्रतिक्रियेत, मर्यादेच्या मुद्द्याबद्दल, सीआरपीसीच्या कलम 472 कडे लक्ष वेधताना, श्री शाह यांनी सादर केले की कंपनी कायद्याच्या कलम 454 अंतर्गत गुन्हा हा एक सतत गुन्हा आहे कारण दंड शिक्षा प्रत्येक दिवसासाठी लागू आहे ज्या दरम्यान डीफॉल्ट चालू आहे. त्यांनी सादर केले की 2012

मध्ये अधिकृत लिक्विडेटरच्या अहवालाद्वारे परवानगी घेण्यात आली होती, ज्यानुसार तक्रार दाखल करण्यात आली होती आणि म्हणूनच तक्रार मर्यादेत आहे.

19. ते पुढे सादर करतात की, सर तपासणीच्या बदल्यात प्रतिज्ञापत्राद्वारे पुरावे नोंदविण्याचा पैलू बाबत आहे. **अनिल अंबाशंकर जोशी विरुद्ध रीना अनिल जोशी** (सुप्रा) या खटल्यात श्री. पाटील यांनी विसंबून घेतलेला निर्णय पर इनक्यूरीयम धरला आहे. ते पुढे सादर करतात की श्री. पाटील यांनी सुरुवातीच्या टप्प्यात उपस्थित केलेला आक्षेप या न्यायालयाने फेटाळून लावला. तो सादर करतो की आक्षेप फेटाळला गेला असल्याने, रेस ज्युडिकाटाचे तत्त्व लागू होईल. त्यांनी सादर केले की प्रतिज्ञापत्राद्वारे पुरावे नोंदविणे ही जास्तीत जास्त अनियमितता ठरेल आणि फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 460 आणि 461 च्या तरतुदींचा आधार घेत ते सादर करतात की ही अनियमितता नाही ज्यामुळे कार्यवाही खराब होईल. ते पुढे सादर करतात की फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 283 अंतर्गत, प्रत्येक उच्च न्यायालयाला न्यायालयासमोर असलेल्या प्रकरणांमध्ये साक्षीदार आणि आरोपींची तपासणी कशी केली जाईल हे ठरविण्याचा अधिकार आहे आणि मुंबई उच्च न्यायालय अपीलीय पक्ष नियम, 1960 च्या तरतुदींकडे लक्ष वेधले आणि या न्यायालयाचे लक्ष या अपीलीय बाजूच्या नियमांच्या अध्याय XXVI कडे वेधले आणि मुंबई उच्च न्यायालय (मूळ बाजू) नियम 1980 नियम क्रमांक 976 कडे वेधले. ते पुढे सादर करतात की डीफॉल्ट वाजवी सबबी न देता सिद्ध करण्यासाठी प्रारंभिक भार अधिकृत लिक्विडेटरवर होता, ज्याचा भार कमी केला गेला आहे.

20. श्री. पाटील यांनी सादर केले की कंपनी कायद्याच्या कलम 454 मध्ये असे नमूद केले जात नाही की गुन्हा सतत गुन्हा आहे आणि सीआरपीसीचे कलम 460 आणि 461 च्या अनियमिततेशी संबंधित आहेत आणि बेकायदेशीरपणाशी संबंधित नाहीत. त्यांनी भारतीय पुरावा अधिनियम, 1872 च्या कलम 59, 69 आणि 135 [थोडक्यात **"पुरावा कायदा"]** कडे लक्ष वेधले आहे की ज्या पद्धतीने पुरावा घेणे आवश्यक आहे त्या संदर्भात त्यांचा युक्तिवाद सिद्ध करावयाचा आहे. ते सादर करतात की

कंपनी कायद्याच्या कलम 454 (3) अंतर्गत, ज्या कालावधीत स्टेटमेंट ऑफ अफेअरचे स्टेटमेंट सादर करणे आवश्यक आहे त्या कालावधीच्या समाप्तीनंतर डीफॉल्ट पूर्ण होते आणि गुन्हा हा सतत गुन्हा नाही. तो सादर करतो की, कंपनी न्यायालय नियम, 1959 च्या नियम 132 आणि 134 मध्ये अधिकृत लिक्विडेटरने न्यायालयाला डीफॉल्ट अहवाल देणे आणि कंपनी कायद्याच्या कलम 454 च्या तरतुदींचा अर्थ असा लावला जाऊ शकत नाही की अधिकृत लिक्विडेटरने अहवाल दाखल केला नाही. ते सादर करतात की कायद्याच्या मूलभूत तरतुदींच्या आधारे, दायित्व सोडले जाऊ शकते ज्यामुळे समापन कार्यवाहीच्या प्रगतीस अडथळा येणार नाही. त्यांनी सादर केले की आरोपीला पाठिंबा देणारा अर्थ स्वीकारला पाहिजे.

<u>कारणे आणि विश्लेषण :</u>

21. कालमर्यादा वरील सबमिशनसह प्रथम व्यवहार करताना, आरोपीवर कंपनी कायद्याच्या कलम 454 च्या आवश्यकतांचे पालन करण्यात चूक केल्याचा गुन्हा दाखल केला जातो कारण स्टेटमेंट ऑफ अफेअर्सचे स्टेटमेंट अधिकृत लिक्विडेटरकडे दाखल केले गेले नाही. कलम 454 च्या पोट-कलम (3) द्वारे विहित केलेली वेळ संबंधित तारखेपासून 21 दिवस किंवा त्या तारखेपासून तीन महिन्यांपेक्षा जास्त नसलेल्या अशा वाढीव मुदतीच्या आत आहे. "संबंधित तारीख" म्हणजे जेथे तात्पुरते लिक्विडेटरची नियुक्ती केली गेली आहे, त्याच्या नियुक्तीची तारीख आणि अशी कोणतीही नियुक्ती न झाल्यास, बंद करण्याची तारीख.

12 1973 एससीसी ऑनलाइन डेल 208.
13 1974 एससीसी ऑनलाइन डेल 12.
14 2010 एससीसी ऑनलाइन गुजरात 1765.
15 2013 एससीसी ऑनलाइन मॅड 320.
16 2018 एससीसी ऑनलाइन हायड 316.
17 2016 एससीसी ऑनलाइन बॉम 9872.

22. तक्रारीत तात्पुरते लिक्विडेटर नियुक्त केले गेले होते की नाही याचा उल्लेख नाही आणि असे म्हटले आहे की 19 मार्च 2009 च्या आदेशानुसार कंपनीला बंद करण्याचे आदेश देण्यात आले होते. तक्रारीनुसार संबंधित तारीख ही श्री. पाटील यांनी उलट कोणतीही सबमिशन न केल्यास, बंद करण्याची तारीख, असेल. 19 मार्च, 2009 ही संबंधित तारीख लक्षात घेता, तीन महिन्यांचा वाढीव कालावधी जून, 2009 मध्ये संपेल. 2013 मध्ये ही तक्रार दाखल करण्यात आली आहे. फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम 468 मध्ये मर्यादेचा कालावधी संपल्यानंतर दखल घेण्यास मनाई आहे आणि तीन वर्षांच्या मर्यादेची तरतूद आहे जिथे गुन्ह्यासाठी एक वर्षापेक्षा जास्त परंतु तीन वर्षांपेक्षा जास्त कारावासाची शिक्षा आहे. सध्याच्या प्रकरणातील गुन्ह्यात दोन वर्षांपर्यंत कारावास किंवा एक हजार रुपयांपर्यंत दंड होऊ शकतो जेंव्हा प्रत्येक दिवशी डीफॉल्ट चालू राहील किंवा दोन्हीसह दंडास पात्र आहे. कंपनी कायद्याच्या कलम 454 अन्वये गुन्हा हा समन्स ट्रायबल केस आहे.

23. फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम 472 च्या तरतुदींची नोंद घेणे प्रासंगिक ठरेल ज्यात अशी तरतूद आहे की गुन्हा सुरू राहिल्यास, ज्या काळात गुन्हा सुरू राहील त्या प्रत्येक क्षणी मर्यादेचा एक नवीन कालावधी सुरू होईल. कंपनी कायद्याच्या कलम 454 अंतर्गत गुन्हा हा "सतत गुन्हा" आहे की नाही हा मुद्दा विचारात घेतला पाहिजे.

24. **बिहार राज्य विरुद्ध देवकरण नेन्शी (सुप्रा)** या प्रकरणात, माननीय सर्वोच्च न्यायालय खाण अधिनियम, 1952 च्या कलम 66 आणि 79 अंतर्गत गुन्ह्याच्या बाबतीत काल मर्यादेच्या मुद्द्यावर विचार करीत होते. खाण कायदा, 1952 च्या कलम 66 मध्ये तरतूद आहे की कोणत्याही व्यक्तीने इतर बाबींसह कायद्यांतर्गत आवश्यक असलेल्या विहित नमुन्यात किंवा पद्धतीने किंवा विहित वेळेत विवरणपत्र भरणे टाळल्यास त्याला 1,000/- रुपयांपर्यंत दंड आकारला जाऊ शकतो. खाण कायदा,

1952 च्या कलम 79 नुसार 6 महिन्यांच्या आत तक्रार करण्याची तरतूद आहे ज्यानंतर गुन्हा केल्याचा आरोप आहे किंवा निरीक्षकाच्या लक्षात येतो त्यानंतर जे नंतर असेल तो. माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने परिच्छेद क्र. 5 मध्ये खालीलप्रमाणे निर्णय घेतला:

> " 5. सतत चालू राहणारा गुन्हा असा की, जो सातत्य राखण्याची शक्यता असते आणि जो एकदा आणि कायमचा केला जातो त्यापासून वेगळा असतो. हा त्या गुन्ह्यांपैकी एक आहे जो एखाद्या नियमाचे किंवा त्याच्या आवश्यकतेचे पालन करण्यात किंवा त्याचे पालन करण्यात अपयशी ठरल्यामुळे उद्भवतो आणि ज्यामध्ये दंड समाविष्ट आहे, ज्यासाठी नियम किंवा त्याच्या आवश्यकतेचे पालन होईपर्यंत किंवा त्याचे पालन होईपर्यंत उत्तरदायित्व चालू राहते. प्रत्येक प्रसंगी जेव्हा अशी अवज्ञा किंवा गैर-अनुपालन घडते आणि पुनरावृत्ती होते, तेव्हा गुन्हा केला जातो. दोन प्रकारच्या गुन्ह्यांमधील फरक असा आहे की एखादी कृती किंवा वगळणे जे एकदाच आणि कायमचे गुन्हा ठरते आणि एक कृती किंवा वगळणे जे चालू राहते आणि म्हणूनच, प्रत्येक वेळी किंवा प्रसंगी एक नवीन गुन्हा बनतो. सतत चालू असलेल्या गुन्ह्याच्या बाबतीत, अशा प्रकारे गुन्हा चालू ठेवण्याचा घटक असतो जो एखाद्या गुन्ह्याच्या बाबतीत अनुपस्थित असतो जेव्हा एखादी कृती किंवा चूक एकदा आणि कायमची केली जाते."

25. **ग्लोब असोसिएट्स पी. लिमिटेड विरुद्ध एफ. सी. मेहरा या प्रकरणात** [1] दिल्ली उच्च न्यायालयाने काल मर्यादेच्या समान मुद्द्याचा विचार करताना असे निरीक्षण नोंदवले की 21 दिवसांच्या आत किंवा 3 महिन्यांच्या आत प्रकरणांचे विवरण दाखल करणे आवश्यक आहे जेणेकरून बंद करण्यात त्वरित कारवाई करणे सुलभ करणे आणि अधिकृत लिक्विडेटरला कंपनीच्या कारभाराशी संबंधित सर्व संबंधित तथ्यांची त्वरित ओळख करून घेणे शक्य होईल. त्यात असे म्हटले आहे की कंपनी कायद्याच्या कलम 454 च्या तरतुदींचे वाचन केल्याने हे स्पष्टपणे स्पष्ट होईल की वेळेत स्टेटमेंट ऑफ अफेअर्सची नोंद न करणे हा एक सतत गुन्हा आहे आणि तो केवळ स्टेटमेंट ऑफ अफेअर्सची नोंद

1 (1987) 61 कॉम्प कॅस 814.

केल्यावरच समाप्त होतो. त्यात पुढे असे म्हटले आहे की त्याच कारणास्तव दंड दंड प्रत्येक दिवसासाठी वाढविण्यात आला आहे ज्या दरम्यान डीफॉल्ट चालू आहे.

26. माया राणी पुंज विरुद्ध आयकर आयुक्त, दिल्ली या खटल्यात, [2] सर्वोच्च न्यायालयाने विचारार्थ विचारात घेण्यासारखा एक मुद्दा म्हणजे कायद्याने निर्धारित केलेल्या वेळेत उत्पक्षाचा परतावा न भरणे हा कर अधिनिमयए 1961 कलम 271 अंतर्गत सतत गुन्हा आहे का. आयकर कायदा, 1961 च्या कलम 271 च्या उप-कलम (1) (बी) (ii) मध्ये प्रत्येक महिन्यासाठी मूल्यांकन केलेल्या कराच्या 2% इतक्या रकमेची दंड भरण्याची तरतूद आहे. हे माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे:

> “17............ आणि 1961 च्या कायद्याच्या कलम 271 (1) (ए) मध्ये वापरली जाणारी भाषा लक्षात घेता, ही स्थिती वादाच्या पलीकडे आहे की विधिमंडळाने विवरणपत्र न भरणे हे सतत डीफॉल्ट मानण्याचा हेतू आहे - ज्या चुकीसाठी दंड भरावा लागतो, तो डीफॉल्टच्या तारखेपासून सुरू होतो आणि अनुपालन होईपर्यंत आणि डीफॉल्ट संपेपर्यंत महिन्यामागून महिने चालू राहतो. डे इन डायमचा नियम दररोज नव्हे तर मासिक आधारावर लागू आहे.
>
> "19. दंड लादणे हे पहिल्या डीफॉल्टपुरते मर्यादित नाही परंतु सतत डीफॉल्टच्या संदर्भात हे स्पष्टपणे आहे की जोपर्यंत डीफॉल्ट चालू आहे तोपर्यंत परतावा देण्याच्या दायित्वाचे पालन न करणे हे उल्लंघन आहे. कायद्याच्या मंजुरीशिवाय डीफॉल्ट आचरणाच्या संदर्भात कोणताही दंड आकारला जाऊ शकत नाही. केवळ पहिल्या डीफॉल्टसाठीच नव्हे तर जोपर्यंत डीफॉल्ट चालू आहे आणि अशा दंडाची मासिक आधारावर विहित दराने गणना केली जाईल तोपर्यंत दंड आकारला जाऊ शकतो, ही स्थिती निर्विवाद अटींमध्ये वैधानिक हेतूचे सूचक आहे की जोपर्यंत करदाता कायद्याच्या आवश्यकतांचे पालन करत नाही तोपर्यंत तो उल्लंघनासाठी दोषी आहे आणि कायद्याने प्रदान केलेल्या दंडास स्वत: ला उघड करतो.

27. माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने सांगितलेल्या तत्त्वांचे पालन करून, कंपनी कायद्याच्या कलम 454 च्या तरतुदींचा विचार केल्यास, ही तरतूद कंपनीच्या संचालक आणि अधिकाऱ्यांवर कंपनीच्या कामकाजाचे विवरण विहित नमुन्यात सादर करण्याचे बंधन घालते. अधिकृत लिक्विडेटरला कंपनीची

2(1986) 1 एससीसी 445.

(लिक्विडेशनमध्ये), मालमत्ता, कर्ज आणि देणी इत्यादींबद्दल सर्व माहिती मिळविण्यास सक्षम करण्यासाठी हे कलम प्रकरणांचे विवरण देण्याचे बंधन ठेवते, जी माहीती ऑफीशीयल लिक्वीडेटरला कंपनी बंद करण्याच्या दिशेने पुढे नेण्याकरीता महत्वपुर्व आहे. प्रत्येक दिवशी प्रकरणांचे निवेदन दाखल करण्यात चूक सुरूच राहिल्यास नवीन गुन्हा घडतो. "प्रत्येक दिवसासाठी ज्या दरम्यान डीफॉल्ट चालू राहते" या अभिव्यक्तीचा वापर डीफॉल्ट चालू असेपर्यंत डीफॉल्टला सतत चुकीचे बनवण्याच्या वैधानिक हेतूचे सूचक आहे. श्री. पाटील यांचा युक्तिवाद मान्य केल्यास संचालकांना तीन महिन्यांचा कालावधी संपल्यानंतर प्रकरणांचे निवेदन सादर करण्याच्या त्यांच्या दायित्वातून मुक्त केले जाईल आणि फौजदारी खटल्याला सामोरे जावे लागेल, ज्यामुळे बंद करण्याची प्रक्रिया खुंटली जाईल, जी कायदेशीर हेतूच्या विरुद्ध आहे. बंद करण्याच्या कायदेशीर योजनेचा विचार करता, माजी संचालकांनी दायित्वाची पूर्तता न करणे हे सतत उल्लंघन करीत आहे आणि डीफॉल्टसह दंड सह-टर्मिनसची तरतूद सूचित करते की गुन्हा सतत चुकीचा आहे. माझ्या मते, प्रकरणांचे निवेदन दाखल करण्यात अयशस्वी होणे हा एक सतत गुन्हा आहे आणि केवळ निवेदन दाखल केल्यावरच समाप्त होते. तक्रारीला काल मर्यादेने प्रतिबंधित केले जाऊ शकत नाही.

28. आपल्या खटल्याच्या समर्थनार्थ, फिर्यादीने अधिकृत लिक्विडेटरच्या कार्यालयात काम करणाऱ्या कनिष्ठ तांत्रिक सहाय्यकाची तपासणी केली आहे, ज्याने सर तपासणीच्या बदल्यात प्रतिज्ञापत्र दाखल केले आहे. श्री. पाटील असा युक्तिवाद करतात की, समन्स खटल्याच्या बाबतीत प्रतिज्ञापत्राद्वारे सादर केलेला पुरावा हा कायद्या अन्वये पुरावा नाही. पुरावा कायदा, फौजदारी प्रक्रिया संहिता आणि कंपनी कायद्याच्या संबंधित तरतुदींचा विचार करून समन्स ट्रायबल प्रकरणात प्रतिज्ञापत्राद्वारे दाखल पुराव्याची परवानगी निश्चित केली जाईल. फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम 4 मध्ये भारतीय दंड संहिते मधिल शिक्षेअंतर्गत गुन्हे फौजदारी प्रक्रीया संहिता प्रमाणे चालायची तरतूद आहे आणि उपकलम (2) मध्ये समाविष्ट असलेल्या तरतुदींनुसार इतर कोणत्याही कायद्यांतर्गत सर्व

गुन्हे समान तरतुदींनुसार हाताळले जातील परंतु अशा गुन्ह्यांचा तपास करणे, चौकशी करणे, प्रयत्न करणे किंवा अन्यथा हाताळण्याच्या पद्धतीचे किंवा ठिकाणाचे नियमन करण्यासाठी कोणत्याही अधिनियमाच्या अधीन राहून. सध्याच्या प्रकरणात, कंपनी कायद्याच्या कलम 454 च्या उप-कलम (5 ए) मध्ये अशी तरतूद आहे की असा गुन्हा घडविणा-या तथ्यांची तक्रार प्राप्त झाल्यावर न्यायालय पोटकलम (5) अन्वये केलेल्या गुन्ह्याची दखल घेऊ शकते आणि दंडाधिकाऱ्यांद्वारे समन्स प्रकरणांच्या सुनावणीसाठी फौजदारी प्रक्रिया संहिता, 1898 मध्ये नमूद केलेल्या प्रक्रियेनुसार या गुन्ह्याचा खटला चालवू शकते. समन्स प्रकरणाच्या सुनावणीवर नियंत्रण ठेवणारी प्रक्रिया कंपनी कायद्याच्या कलम 454 अंतर्गत गुन्ह्याच्या सुनावणीवर नियंत्रण ठेवेल.

29. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या अध्याय XXIII मध्ये पुरावा घेण्याची आणि नोंद करण्याची पद्धत प्रदान करण्यात आली आहे ज्यामध्ये कलम 273 समाविष्ट आहे जे खालीलप्रमाणे आहे:

> **273. आरोपीच्या उपस्थितीत पुरावे घ्यावेत.** अन्यथा स्पष्टपणे प्रदान केल्याशिवाय, खटल्याच्या किंवा इतर कार्यवाहीच्या वेळी घेतलेले सर्व पुरावे आरोपीच्या उपस्थितीत घेतले जातील, किंवा, जेव्हा त्याची वैयक्तिक उपस्थिती नाकारली जाईल, तेव्हा त्याच्या वकिलाच्या उपस्थितीत:
>
> परंतु जेव्हा बलात्कार किंवा इतर कोणत्याही लैंगिक गुन्ह्याला बळी पडल्याचा आरोप असलेल्या अठरा वर्षांखालील महिलेचा पुरावा नोंदविला जाणार असेल तेव्हा न्यायालय अशा महिलेला आरोपीकडून सामोरे जाणार नाही याची खात्री करण्यासाठी योग्य उपाययोजना करू शकते आणि त्याच वेळी आरोपीची उलटतपासणी घेण्याचा अधिकार सुनिश्चित करू शकते.

30. त्यामुळे फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम 273 मध्ये आरोपींच्या उपस्थितीत पुरावे नोंदविण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 273 चे अपवाद फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 205, कलम 317 आणि कलम 299 मध्ये आढळू शकतात जेव्हा आरोपीच्या अनुपस्थितीत पुरावे नोंदवले जाऊ शकतात. सध्याच्या प्रकरणात यापैकी कोणतीही घटना अस्तित्त्वात

नाही. फौजदारी प्रक्रिया संहिता अंतर्गत, कलम 295 आणि 296 नुसार पुराव्याचे प्रतिज्ञापत्र देण्याची परवानगी आहे जे खालीलप्रमाणे आहे: -

> "295. लोकसेवकांच्या वर्तनाच्या पुराव्याचे प्रतिज्ञापत्र. - जेव्हा या संहितेखाली कोणत्याही चौकशी, खटल्याच्या किंवा इतर कार्यवाहीच्या वेळी कोणत्याही न्यायालयात कोणताही अर्ज केला जातो आणि त्यात कोणत्याही लोकसेवकाच्या संदर्भात आरोप केले जातात, तेव्हा अर्जदार प्रतिज्ञापत्राद्वारे अर्जामध्ये नमूद केलेल्या तथ्यांचा पुरावा देऊ शकतो आणि न्यायालय, जर त्याला योग्य वाटत असेल तर, अशा तथ्यांशी संबंधित पुरावा देण्याचा आदेश देऊ शकतो.
>
> 296. प्रतिज्ञापत्रावरील औपचारिक स्वभाववृत्तीचा पुरावा. (1) ज्या व्यक्तीचा पुरावा औपचारिक स्वरूपाचा आहे त्याचा पुरावा प्रतिज्ञापत्राद्वारे दिला जाऊ शकतो आणि सर्व न्याय्य अपवादांच्या अधीन राहून , या संहितेच्या अंतर्गत कोणत्याही चौकशी, चाचणी किंवा इतर कार्यवाहीत पुराव्यात वाचला जाऊ शकतो.
>
> (2) न्यायालय योग्य वाटल्यास आणि फिर्यादी किंवा आरोपीच्या अर्जावर अशा कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या प्रतिज्ञापत्रात समाविष्ट असलेल्या वस्तुस्थितीबद्दल समन्स बजावू शकेल आणि त्याची तपासणी करेल.

31. फिर्यादी पुरावा हा कंपनी कायद्याच्या कलम 454 अंतर्गत गुन्हा सिद्ध करण्यासाठी प्रकरणाच्या तथ्यांच्या संदर्भात आहे आणि सीआरपीसीच्या कलम 295 आणि 296 अंतर्गत समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही प्रकरणाच्या संदर्भात नाही. या संदर्भात, पुरावा कायद्याचा संदर्भ घेणे देखील योग्य ठरेल जे कलम 3 अंतर्गत "पुरावा" परिभाषित करते:

> "पुरावा". - "पुरावा" म्हणजे आणि समाविष्ट आहे -
> (1)चौकशी अंतर्गत वस्तुस्थितीच्या बाबींच्या संबंधात, न्यायालयाने साक्षीदारासमोर परवानगी दिलेली किंवा आवश्यक असलेली सर्व विधाने तोंडी पुरावा म्हणून ओळखली जातात;
>
> (2) कोर्टाच्या तपासणीसाठी तयार केलेल्या इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डसह सर्व कागदपत्रे; अशा कागदपत्रांना कागदोपत्री पुरावा असे म्हणतात.

32. पुरावा कायदा पुराव्यांचे वर्गीकरण करतो (अ) तोंडी पुरावा म्हणजे न्यायालयासमोर केलेल्या साक्षीदारांचे निवेदन आणि (ब) इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डसह कागदोपत्री पुरावे जे तपासणीसाठी न्यायालयासमोर सादर केले जातात. तोंडी पुरावा तयार करण्यासाठी, साक्षीदारांचे निवेदन

न्यायालयासमोर करणे आवश्यक आहे. मुद्द्यातील वस्तुस्थितीच्या संदर्भात साक्षीदाराचे प्रतिज्ञापत्र हे न्यायालया समोर साक्षीदाराचे निवेदन मानले जाऊ शकत नाही. जोपर्यंत कायदा अन्यथा परवानगी देत नाही, जसे की निगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्ट, 1888 च्या कलम 145 च्या बाबतीत, जे तक्रारदाराने प्रतिज्ञापत्र दाखल करून पुरावे सादर करावेत अशी परवानगी देते.

33. वरील नमूद केलेल्या वैधानिक तरतुदींचे एकत्रित वाचन केल्यावर, कायदेशीर स्थिती अशी आहे की कंपनी कायद्याच्या कलम 454 अंतर्गत गुन्ह्याचा प्रयत्न करताना, जे विचारणीयोग्य प्रकरण आहे, पुरावा आरोपीच्या उपस्थितीत घेणे आवश्यक आहे, जे सर तपासणीच्या बदल्यात प्रतिज्ञापत्र दाखल करून पूर्ण होत नाही. हे लक्षात घेणे योग्य ठरेल की माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने **महाराष्ट्र राज्य विरूध्द डॉ. प्रफुल्ल बी देसाई[3] आणि सुजय मित्रा विरुद्ध पश्चिम बंगाल राज्य[4]** मधे व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगद्वारे साक्षीदारांची तपासणी करण्याची प्रक्रिया निर्धारित करून परवानगी दिली.

34. **ए . टी. मायदीन विरुद्ध सीमाशुल्क सहाय्यक आयुक्त विभाग** मधे माननीय [5] सर्वोच्च न्यायालयाने परिच्छेद 42 मध्ये खालीलप्रमाणे निर्णय दिला:

> "**42.** वर चर्चा केल्याप्रमाणे कायद्यातील तरतुदी आणि खटल्याच्या कायद्यांचे सार हे स्पष्ट समज देतात की कोणत्याही आरोपीविरूद्ध फौजदारी खटल्याच्या बाबतीत, आरोपीच्या निष्पक्ष खटल्याच्या अधिकाराच्या प्रकाशात पुराव्याची विशिष्टता सर्वात महत्त्वाची आहे, ज्यामध्ये इतरांसह दोन महत्त्वाचे पैलू समाविष्ट आहेत , म्हणजे प्रथम, आरोपी किंवा त्याच्या वकिलाच्या उपस्थितीत पुराव्यांची नोंद करणे आणि दुसरे, आरोपीला साक्षीदारांची उलटतपासणी घेण्याचा अधिकार आहे. ही तथ्ये, अर्थातच, कायद्यानुसार प्रदान केलेल्या अपवादांच्या अधीन आहेत. दुसऱ्या शब्दांत, कोणत्याही आरोपीच्या दोषाचा निर्णय कोणत्याही पुराव्याच्या आधारे केला जाऊ शकत नाही, जो त्याच्या उपस्थितीत किंवा त्याच्या वकिलाच्या उपस्थितीत नोंदवला गेला नाही आणि ज्यासाठी त्याला उलटतपासणीची संधी मिळाली नाही, जोपर्यंत प्रकरण वर नमूद केल्याप्रमाणे कायद्याच्या अपवादात येत नाही.

---

3 (2003) 4 एससीसी 601.

42015) 16 एससीसी 615.

5(2022) 14 एससीसी 392.

35. माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की कोणत्याही आरोपीच्या दोषीपणाचा निर्णय कोणत्याही पुराव्याच्या आधारे केला जाऊ शकत नाही, जो खटला कायद्याच्या अपवादात येत नसल्यास आरोपीच्या उपस्थितीत नोंदविला गेला नाही. अशा प्रकारे माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने आरोपीच्या निष्पक्ष खटल्याच्या अधिकाराचा पुनरुच्चार केला आणि पुन्हा जोर दिला. माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने **जयेंद्र विष्णू ठाकूर विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य या खटल्यात**[6] नोंदविलेल्या मताची नोंद घेतली , ज्यात असे म्हटले होते की न्यायालयासमोर फिर्यादी पक्षाच्या साक्षीदाराची साक्ष पाहण्याचा आरोपीचा अधिकार हा निर्विवादपणे एक मौल्यवान अधिकार आहे.

36. फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम 283, उच्च न्यायालयात रेकॉर्डची तरतूद करते आणि असे नमूद करते की प्रत्येक उच्च न्यायालय सामान्य नियमांद्वारे साक्षीदारांचा पुरावा आणि आरोपींची तपासणी कशी केली जाईल हे निर्धारित करू शकते. त्यानुसार, मुंबई उच्च न्यायालय (मूळ बाजू) नियम, 1980 च्या नियम 976 मध्ये पुरावा नोंदविण्याची पद्धत प्रदान केली आहे आणि असे म्हटले आहे की प्रत्येक साक्षीदाराचा पुरावा, त्याची तपासणी पुढे जात असताना, पीठासीन न्यायाधीशांद्वारे किंवा त्याच्या उपस्थितीत आणि सुनावणीच्या वेळी आणि त्याच्या वैयक्तिक निर्देशानुसार आणि देखरेखीखाली लेखी स्वरूपात घेतला जाईल.

37. सर तपासणीच्या बदल्यात प्रतिज्ञापत्र दाखल करणे हे फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 461 अंतर्गत कल्पित अनियमितता नाही, असा दावा करण्यासाठी श्री शाह यांनी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 460 आणि 461 च्या तरतुदींवर दबाव आणला. मुद्दा खटल्याच्या अनियमिततेबद्दल नाही परंतु फिर्यादी साक्षीदाराचे प्रतिज्ञापत्र आरोपीच्या दोषीपणाचा निर्णय घेण्याच्या उद्देशाने पुरावा तयार करेल की नाही हा आहे. प्रतिज्ञापत्राद्वारे पुराव्यांची नोंद करणे वैधानिक तरतुदी आणि उच्च न्यायालयाने तयार केलेल्या नियमांच्या विरोधात आहे.

---

6 2009 (7) एससीसी 104.

38. **गजानन माणिकराव मांडेकर विरुद्ध दीपश्री गजानन मांडेकर** (सुप्रा) हे प्रकरण फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 127 च्या संदर्भात कौटुंबिक न्यायालय, अकोला यांनी दिलेल्या निकालातून उद्भवले आहे. एक सबमिशन असे होते की कौटुंबिक न्यायालय कायद्याच्या कलम 10 अंतर्गत परवानगी नसल्यामुळे प्रतिज्ञापत्राद्वारे पुरावा सादर केल्यामुळे कार्यवाही खराब करण्यात आली. विद्वान एकल न्यायाधीशांनी **श्री. के.व्ही. मोरे *3* रे सह दिवाणी न्यायाधीश आणि जेएमएफसी, बारामती वि. महाराष्ट्र राज्य (गुन्हेगारी संदर्भ क्रमांक *3/2007*)** फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या अध्याय IX अंतर्गत ज्या प्रकरणांची सुनावणी सुरू आहे, त्या प्रकरणांमध्ये फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या अध्याय IX अंतर्गत केलेले अर्ज नागरी स्वरूपाचे आहेत आणि परिणामी नागरी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदी लागू केल्या आहेत हे लक्षात घेऊन पुरावा प्रतिज्ञापत्राद्वारे घेतला जाईल. त्याचप्रमाणे **अनिल अंबाशंकर जोशी विरुद्ध रीना अनिल जोशी** (सुप्रा) या खटल्याचा निर्णय फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 125 च्या तरतुदीतून घेण्यात आला आहे. निर्णय स्पष्टपणे वेगळे आहेत.

39. वरील चर्चा असूनही, सध्याच्या प्रकरणात, पुराव्याच्या बदल्यात प्रतिज्ञापत्र दाखल करण्याच्या वेळी पुरावा घेण्याच्या पद्धतीवर आक्षेप घेण्यात आरोपींच्या अपयशामुळे समस्येचे स्वरूप बदलते. श्री. पाटील यांचा आक्षेप पुरावा सादर करण्याच्या पद्धतीकडे निर्देशित आहे. PW-1 चे प्रतिज्ञापत्र फिर्यादीने पुरावा म्हणून सादर केले. पुराव्याच्या मान्यतेवरील आक्षेपाचा विचार करण्याच्या संदर्भात, माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने **आर.व्ही.ई वेंकटचला गौंडर विरुद्ध अरुलमिगु विश्वेसरस्वामी आणि व्ही.पी. टेंपल** [7] मधे पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे:

> "20............. सामान्यत: जेव्हा पुरावा सादर केला जातो तेव्हा पुराव्याच्या स्वीकारार्हतेवर आक्षेप घेतला पाहिजे आणि नंतर नाही. पुराव्यातील दस्तऐवजांच्या अनुज्ञेयतेसंबंधीचे आक्षेप दोन वर्गांत वर्गीकृत केले जाऊ शकतात: (i) जो दस्तऐवज सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला जातो तो पुराव्यामध्ये अग्राह्य आहे असा आक्षेप; आणि (ii) जेथे आक्षेप पुराव्यातील दस्तऐवजाच्या स्वीकारार्हतेवर वाद घालत नाही परंतु तो अनियमित किंवा अपुरा असल्याचा

7(2003 (8) एससीसी 752.

आरोप करणा-या पुराव्याच्या पद्धतीकडे निर्देशित केला जातो. पहिल्या प्रकरणात, केवळ दस्तऐवज "निशाणी " म्हणून चिन्हांकित केला गेला आहे म्हणून, त्याच्या स्वीकारार्हतेबद्दल आक्षेप वगळला जात नाही आणि नंतरच्या टप्प्यावर किंवा अपील किंवा पुनरावृत्तीमध्ये देखील उपस्थित केला जाऊ शकतो. नंतरच्या प्रकरणात, जेव्हा पुरावा सादर केला जातो तेव्हा आक्षेप घेतला पाहिजे आणि एकदा दस्तऐवज पुराव्यात दाखल केला गेला आणि निशाणी म्हणून चिन्हांकित केला गेला की, तो पुराव्यात दाखल केला जाऊ नये किंवा दस्तऐवज अनियमित आहे हे सिद्ध करण्यासाठी अवलंबलेली पद्धत अनियमित आहे असा आक्षेप दस्तऐवज निशाणी म्हणून चिन्हांकित केल्यानंतर कोणत्याही टप्प्यावर उपस्थित करण्याची परवानगी दिली जाऊ शकत नाही. नंतरचा प्रस्ताव हा न्याय्य खेळाचा नियम आहे. महत्त्वाची चाचणी ही आहे की, जर एखादा आक्षेप योग्य वेळी घेतला असता, तर पक्षाने पुरावा सादर करणे आणि दोष दूर करणे आणि नियमित असलेल्या पुराव्याचा अवलंब करणे शक्य झाले असते का. आक्षेप वगळणे घातक ठरते कारण त्याच्या अपयशामुळे आक्षेप घेण्यास पात्र असलेल्या पक्षाने पुरावा सादर करणार् या पक्षाला असे गृहीत धरण्याची परवानगी दिली की विरोधी पक्ष पुराव्याच्या पद्धतीबद्दल गंभीर नाही. दुसरीकडे, त्वरित आक्षेप दोन कारणांसाठी पुरावा सादर करणा-या पक्षाला पूर्वग्रह देत नाही: प्रथम, ते न्यायालयाला आपले मन लागू करण्यास आणि नंतर आणि तेथे स्वीकारार्हतेच्या प्रश्नावर आपला निर्णय जाहीर करण्यास सक्षम करते; आणि दुसरे म्हणजे, पुरावा सादर करणा-या पक्षाविरूद्ध जाण्याच्या पुराव्याच्या पद्धतीवर न्यायालयाचा निष्कर्ष लागल्यास, पुराव्याची नियमित पद्धत किंवा पद्धत परवानगी देण्यासाठी न्यायालयाचा सहभाग घेण्याची संधी आणि त्याद्वारे विरोधी पक्षाने उपस्थित केलेला आक्षेप काढून टाकण्याची संधी पुराव्याचे नेतृत्व करणा-या पक्षास उपलब्ध आहे. अशी प्रथा आणि कार्यपद्धती दोन्ही पक्षांना योग्य आहे. वर नमूद केलेल्या दोन प्रकारच्या आक्षेपांपैकी, नंतरच्या प्रकरणात, त्वरित आणि वेळेवर आक्षेप घेण्यात अयशस्वी होणे म्हणजे दस्तऐवजाच्या औपचारिक पुराव्याचा आग्रह धरण्याची आवश्यकता माफ करणे होय, जो दस्तऐवज स्वतःच पुराव्यात अनुज्ञेय असल्याचे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला जातो. पहिल्या प्रकरणात, वरिष्ठ न्यायालयात आक्षेप उपस्थित करण्यास संमती देणे रोखले जाणार नाही."

40. सर तपासणीच्या बदल्यात प्रतिज्ञापत्र 16 जानेवारी, 2019 रोजी आरोपींनी कोणताही आक्षेप न घेता सादर केले आणि सर तपासणीची पुढील नोंद करण्यात आली. उलटतपासणीच्या स्थगित तारखेवर, आरोपीने आक्षेप घेतला, जो आक्षेप फेटाळण्यात आला. प्रतिज्ञापत्रातील माहिती मूळतः अग्राह्य आहे असे कोणाचेही म्हणणे नाही, परंतु आक्षेप पुरावा नोंदविण्याच्या पद्धती आणि पद्धतीकडे निर्देशित आहे. अशा प्रकारे, प्रतिज्ञापत्र सादर करताना आक्षेप घेणे आवश्यक होते आणि त्यानंतर

नाही. कोणतेही आव्हान नव्हते आणि आरोपीने नोंदविलेल्या पुराव्यांच्या आधारे पीडब्ल्यू -1 ची उलटतपासणी केली. या प्रकरणाच्या दृष्टीने, सर तपासणीच्या बदल्यात प्रतिज्ञापत्र पुरावा म्हणून प्राप्त झाले होते आणि पुढील तपासणी केली गेली होती, त्यामुळे त्याच्या स्वीकारार्हतेबद्दल आक्षेप नंतरच्या टप्प्यावर उपस्थित करण्याची परवानगी दिली जाऊ शकत नाही. याचे कारण स्पष्ट आहे की प्रतिज्ञापत्र सादर करताना जर आक्षेप घेतला गेला असता, तर फिर्यादीला तोंडी पुरावा सादर करण्याची संधी मिळाली असती. प्रतिज्ञापत्र सादर करताना आक्षेप घेण्यात अपयशी ठरल्यामुळे आणि त्यानंतर आक्षेप फेटाळण्यात आल्यामुळे, खटला दूषित करण्यासाठी कोणताही पूर्वग्रह दर्शविला जात नाही.

41. प्रकरणांचे निवेदन दाखल करण्यात चूक वाजवी सबबीशिवाय होती हे सिद्ध करण्यासाठी पुराव्याचे ओझे कोणावर आहे यावर बराच वाद झाला. पुरावा अधिनियमाच्या कलम 101 मध्ये अशी तरतूद आहे की जो कोणी कोणत्याही न्यायालयाला कोणत्याही कायदेशीर हक्काबद्दल किंवा दायित्वाबद्दल निर्णय देण्याची इच्छा व्यक्त करून दावा करतो, त्या तथ्यांच्या अस्तित्वावर अवलंबून आहे, त्याने ती तथ्ये अस्तित्त्वात असल्याचे सिद्ध केले पाहिजे. कलम 101 चे उदाहरण (अ) मध्ये असे म्हटले आहे की जर "अ" ने "ब" ने केलेल्या गुन्ह्यासाठी "ब" ला शिक्षा दिली जाईल असा निर्णय देण्याची न्यायालया कडून अपेक्षा व्यक्त करतो, तर "अ" ने हे सिध्द केले पाहीजे की "ब" ने गुन्हा केला आहे. पुरावा कायद्याच्या कलम 105 मध्ये अशी तरतूद आहे की आरोपीचे प्रकरण अपवादाच्या आत येते हे सिद्ध करण्याचे ओझे आरोपीवर आहे. पुराव्याच्या कायद्याच्या कलम 106 मध्ये अशी तरतूद आहे की जेव्हा कोणतीही वस्तुस्थिती विशेषत: कोणत्याही व्यक्तीच्या माहितीत असते, तेव्हा ती वस्तुस्थिती सिद्ध करण्याचे ओझे त्याच्यावर असते. पुरावा कायद्याच्या कलम 101 च्या तरतुदींचा विचार करता, प्रकरणांचे निवेदन दाखल करताना हेतुपुरस्सर डीफॉल्टचा घटक सिद्ध करण्यासाठी पुराव्याची जबाबदारी फिर्यादीवर आहे. कंपनी कायद्याच्या कलम 454 (5) च्या शब्दांमध्ये वाजवी

सबबीचे अस्तित्व गुन्ह्याला अपवाद बनवित नाही, अशा परिस्थितीत त्याचे प्रकरण अपवादात येते हे सिद्ध करण्यासाठी ओझे आरोपीवर असेल.

42. पुरावा कायदा कलम 106 जो पुरावा कायद्याच्या कलम 101 ला अपवाद आहे, विशेषत: त्या व्यक्तीच्या माहितीत असलेल्या वस्तुस्थिती सिद्ध करण्याचा भार त्या व्यक्तीवर ठेवतो. हे लक्षात घ्यावे लागेल की वाजवी सबबीच्या अस्तित्वाची वस्तुस्थिती ही एक वस्तुस्थिती आहे जी विशेषत: आरोपीच्या माहितीत आहे आणि पुरावा कायद्याच्या कलम 106 चा वापर करून आरोपीवर पुराव्याचा भार टाकते. **पी.व्ही.आर.एस. मणिकुमार वि. अधिकृत लिक्विडेटर उच्च न्यायालय** (सुप्रा), ह्या प्रकणात मद्रास उच्च न्यायालयाच्या माननीय विभागीय खंडपीठाने असे म्हटले आहे की संबंधित रेकॉर्ड उपलब्ध असूनही, आरोपी वाजवी सबबीशिवाय प्रकरणांचे निवेदन सादर करण्यात अयशस्वी ठरला हे सिद्ध करणे हे खटल्याचे प्रारंभिक ओझे आहे आणि जर तक्रारदाराने वाजवी सबबीच्या अनुपस्थितीबद्दल तरतुदीची प्राथमिक आवश्यकता पूर्ण केली तरच ओझे आरोपीवर जाईल. **व्हर्टेक्स स्टॉक अँड शेअर्स प्रायव्हेट लिमिटेड विरुद्ध वेमुरी वेंकटेवारा रोड** (सुप्रा) मध्ये, तेलंगणा उच्च न्यायालयाच्या पूर्ण खंडपीठाने असे मत मांडले की वाजवी सबबीचा अभाव सिद्ध करण्याची प्रारंभिक जबाबदारी फिर्यादीवर आहे आणि संबंधित तथ्यांचा प्रथमदर्शनी पुरावा सादर केल्यानंतरच, जर आरोपीने खंडन केले नाही, तर अशा वस्तुस्थितीच्या अस्तित्वाचे अनुमान उभे केले जाईल म्हणजेच वाजवी सबबी नसणे, त्यानंतर वाजवी सबबीचा पुरावा दर्शविण्याची जबाबदारी आरोपीवर जाईल का? **सिक्युरिटी अँड फायनान्स लिमिटेडच्या अधिकृत लिक्विडेटर विरुद्ध बी.के. बेदी** (सुप्रा) मध्ये, दिल्ली उच्च न्यायालयाच्या पूर्ण खंडपीठाने असे म्हटले आहे की अधिकृत लिक्विडेटरने केवळ हे सिद्ध करणे आवश्यक आहे की संबंधित संचालकांना प्रकरणांचे निवेदन सादर करण्यासाठी नोटीस पाठविण्यात आली होती, विहित वेळ संपली आहे आणि त्याच्याकडून किंवा न्यायालयाकडून कोणतीही मुदत मागितली गेली नाही आणि संबंधित संचालकाच्या तपासणीसाठी कंपनीची आवश्यक

पुस्तके उपलब्ध आहेत. त्यात असे म्हटले गेले आहे की, जर ही तथ्ये प्रथमदर्शनी दर्शविली गेली तर त्याने हे सिद्ध केले असते की डीफॉल्ट वाजवी सबबी न देता आहे आणि त्यानंतर संबंधित संचालकाने आपल्या वर्तनाचे औचित्य सिद्ध करण्यासाठी आणि डीफॉल्टसाठी वाजवी सबब दर्शविण्यासाठी परिस्थिती सिद्ध करणे आवश्यक आहे. **शंभू नाथ मेहरा वि. अजमेर राज्य**[8] मध्ये आरोपीवर पुराव्याचे ओझे टाकण्यासाठी पुरावा कायद्याच्या कलम 106 चा वापर न करण्याचा इशारा दिला असे माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने खालीलप्रमाणे निर्णय दिला आहे:

> "पुरावा कायद्याचे कलम 106 फौजदारी कायद्याच्या सुस्थापित नियमाचे उल्लंघन करत नाही की प्रकरणांच्या अत्यंत अपवादात्मक वर्गांमध्ये वगळता फिर्यादीवर आपला खटला सिद्ध करण्याचा भार कधीही बदलत नाही आणि कलम 106 चा हेतू त्या ओझ्यापासून मुक्त करणे नाही. याउलट, ते काही अपवादात्मक प्रकरणांची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न करते जेथे हे अशक्य किंवा अप्रमाणिकपणे कठीण आहे, फिर्यादी पक्षाने अशी तथ्ये स्थापित करणे जे विशेषत: आरोपीच्या माहितीत आहेत आणि जे त्याला अडचणीशिवाय किंवा गैरसोयीशिवाय सिद्ध केले जाऊ शकतात. परंतु जेव्हा अशा वस्तुस्थितीची माहिती सरकारी पक्षाला तितकीच उपलब्ध असते, जर सरकारी पक्षाने योग्य ती काळजी घेणे निवडले असेल, तर ते विशेषत: आरोपीच्या माहितीत आहे असे म्हणता येणार नाही आणि हे कलम लागू होऊ शकत नाही."

43. वर नमूद केल्याप्रमाणे सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय हा मुद्दा मिटवतो. पुरावा कायदा कलम 106 फौजदारी खटल्यातील खटला सिद्ध करण्यासाठी फिर्यादीवरील ओझे कमी करत नाही आणि अपवादात्मक प्रकरणांमध्ये जेथे वस्तुस्थिती सिद्ध करणे अशक्य आहे, तेथे पुरावा कायद्याचे कलम 106 लागू होते. माननीय मद्रास उच्च न्यायालय, दिल्ली उच्च न्यायालयाचे माननीय पूर्ण खंडपीठ आणि माननीय तेलंगणा उच्च न्यायालय यांचे म्हणणे आहे की वाजवी सबबीचा अभाव हे सिद्ध करण्यासाठी फिर्यादीद्वारे सिद्ध केले जाऊ शकते की आरोपींनी संबंधित रेकॉर्ड उपलब्ध असूनही, ते सादर करण्यात अपयशी ठरले आहेत. मला वेगळा दृष्टिकोन घेण्याचे कोणतेही कारण सापडले नाही. कंपनी कायद्याच्या कलम 454 (5) अंतर्गत गुन्ह्याचा आवश्यक घटक म्हणजे प्रकरणांचे निवेदन

---

8 (1956) 1 एससीसी 337.

दाखल करण्यात डीफॉल्टसाठी वाजवी सबबीचा अभाव आहे, प्रारंभिक ओझे फिर्यादीवर आहे. एकदा फिर्यादीद्वारे प्राथमिक तथ्ये सिद्ध झाल्यानंतर, कंपनी कायद्याच्या कलम 454 च्या आवश्यकतांचे पालन न करण्याचे वाजवी कारण आहे हे दर्शविण्याची जबाबदारी बचावावर बदलते.

[पहा अधिकृत

लिक्विडेटर, त्रिमूर्ती ऍग्रो-केमिकल विरुद्ध निरंजन जयंतीलाल टोली (सुप्रा)].

44. श्री. पाटील यांनी घेतलेल्या बचावांपैकी एक असा आहे की कंपनी (न्यायालय) नियम, 1959 च्या नियम 124 अंतर्गत कोणतीही नोटीस नसताना, प्रकरणांचे निवेदन सादर करण्याची आरोपीची जबाबदारी उद्भवत नाही. नियम 124 मध्ये कलम 454 (2) मध्ये नमूद केलेल्या व्यक्तींना अधिकृत लिक्विडेटरद्वारे फॉर्म क्रमांक 55 मध्ये नोटीस देण्याची तरतूद आहे. कंपनी कायद्याच्या कलम 454 मध्ये अधिकृत लिक्विडेटरद्वारे सादर करण्याची तरतूद आहे आणि संबंधित तारखेपासून जास्तीत जास्त तीन महिन्यांच्या मर्यादेसह 21 दिवसांचा कालावधी विहित करते. नियम 124 सह कलम 454 चे संयूक्त वाचन केल्यास त्या मध्ये फॉर्म क्रमांक 55 नुसार नोटीस जारी करणे सूचित केले जात नाही, जे स्टेटमेंट ऑफ अफेअर्स दाखल करण्यासाठी अनिवार्य अट आहे. कलम 454 च्या पोटकलम (3) अन्वये विहित केलेल्या कालावधीत संचालकांना व्यवहारांचे विवरण सादर करणे वैधानिकदृष्ट्या बंधनकारक आहे, जो कालावधी संबंधित तारखेपासून म्हणजेच तात्पुरत्या लिक्विडेटरच्या नियुक्तीच्या तारखेपासून सुरू होतो आणि जेथे बंद करण्याच्या आदेशाच्या तारखेपासून अशी कोणतीही नियुक्ती नाही. फॉर्म क्रमांक 55 मध्ये नोटीस जारी करण्याची अनुपस्थिती, माझ्या मते, कंपनी कायद्याच्या कलम 454 (5) अंतर्गत आरोपींची गुन्हेगारी निश्चित करण्यासाठी अप्रासंगिक आहे.

45. आता सरकारी पक्षाने वाजवी संशयाच्या पलीकडे गुन्हा सिद्ध केला आहे की नाही या मुद्द्याकडे लक्ष देत आहोत. प्रकरणांचे निवेदन दाखल करताना हेतुपुरस्सर डीफॉल्ट स्थापित करण्यासाठी संबंधित तथ्ये सिद्ध करण्यासाठी प्रारंभिक भार अधिकृत लिक्विडेटरवर होता. म्हणूनच,

प्रकरणांचे निवेदन दाखल करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व नोंदी आरोपीकडे उपलब्ध आहेत आणि तरीही चूक आहे, हे सिद्ध करण्यासाठी फिर्यादी पक्षाने पुरावा सादर करणे आवश्यक होते. अधिकृत लिक्विडेटरने कनिष्ठ तांत्रिक अधिकाऱ्याची तपासणी केली ज्याने अधिकृत नोंदींच्या आधारे शपथेवर साक्ष दिली. पीडब्ल्यू -1 ने अधिकृत लिक्विडेटरने घेतलेल्या बैठकीबद्दल साक्ष दिली आहे ज्यामध्ये आरोपी नंबर 1 उपस्थित होता आणि माजी संचालकांना प्रकरणांचे निवेदन सादर करण्याचे निर्देश देत होता, या न्यायालयाने अधिकृत लिक्विडेटरच्या अहवालात पारित केलेल्या आदेशांमधे आरोपीने प्रकरणांचे निवेदन दाखल करावे, अधिकृत लिक्विडेटरने जारी केलेल्या नोटिसा ज्यामधे माजी संचालकांना प्रकरणांचे निवेदन सादर करण्यास सांगितले होते. पीडब्ल्यू -1 ने नोटीस, समापन कार्यवाहीत पारित केलेले आदेश आणि आरोपींकडून काही कागदपत्रे सादर करणारे संप्रेषण सादर केले आहे. पी -14 हे 22 मार्च 2012 रोजी आरोपीने अधिकृत लिक्विडेटरला सूचित केले आहे की प्रकरणांचे निवेदन तसेच खात्याची पुस्तके आणि आरोपींकडे उपलब्ध असलेल्या नोंदी म्हणजेच 2001 ते 2009 या आर्थिक वर्षाचे ताळेबंद, व्हाउचर्स, बँक स्टेटमेंट, सेंट्रल एक्साइज स्टॉक रजिस्टर, पत्रव्यवहार, वितरण चालान. पी -15 हे पी-14 च्या उत्तरात आरोपींना अधिकृत लिक्विडेटरने केलेले संप्रेषण आहे जे आरोपीला सूचित करते की कलमाच्या तरतुदींनुसार आवश्यक तपशील असलेल्या प्रतिज्ञापत्राद्वारे प्रकरणांचे विधान विहित नमुन्यात सादर केले जात नाही. निवेदनात असे म्हटले आहे की 22 मार्च 2012 च्या पत्राच्या परिच्छेद 2 मध्ये असे नमूद केले आहे की प्रकरणांचे विवरण आणि खात्यांची पुस्तके अग्रेषित केली गेली आहेत, तरीही काही कागदपत्रे वगळता हिशोबाची पुस्तके आणि वैधानिक नोंदी देण्यात आली नाहीत. निवेदनात असे नमूद केले गेले होते की याचिकाकर्त्याच्या तीन बार्जेसच्या ठावठिकाण्याची माहिती देणारे प्रतिज्ञापत्र सादर केले गेले नाही.

46. उलटतपासणीत विचारलेल्या प्रश्नांना उत्तर देताना, पीडब्ल्यू -1 ने पी -18 आणि पी -19 ही दोन कागदपत्रे सादर केली, म्हणजेच 6 मे, 2014 रोजी नोटरीसमोर फॉर्म क्रमांक 57 व्दारे स्टेटमेंट

ऑफ अफेअर्सची पुष्टी केली गेली आणि 11 फेब्रुवारी, 2015 रोजी स्टेटमेंट ऑफ अफेअर्सची पुष्टी केली गेली. P-18 आणि P-19 ही 6 फेब्रुवारी, 2013 रोजी तक्रार दाखल केल्यानंतर सादर केलेल्या प्रकरणांची निवेदने आहेत. उलटतपासणीत, पीडब्ल्यू -1 ने नमूद केले आहे की ही कागदपत्रे प्रकरणांचे विवरण नाहीत कारण पी -18 आणि पी -19 च्या प्रत्येक पृष्ठावर संचालकांनी स्वाक्षरी केलेली नाही, सर्व स्तंभ भरलेले नाहीत, बहुतेक स्तंभ रिक्त आहेत आणि कोणतीही सहाय्यक कागदपत्रे दाखल केलेली नाहीत.

47. पुराव्यातून केवळ हे सिद्ध होते की आरोपींना वेळोवेळी प्रकरणांचे निवेदन सादर करण्याचे निर्देश देण्यात आले होते. तथापि, प्रकरणांचे निवेदन दाखल करणे हे डीफॉल्ट नाही जे गुन्हा आहे परंतु हेतुपुरस्सर डीफॉल्ट म्हणजे वाजवी सबबीशिवाय डीफॉल्ट जे कंपनी कायद्याच्या कलम 454 अंतर्गत गुन्हा ठरेल. पीडब्ल्यू 1 ने आरोपींकडे रेकॉर्डची उपलब्धता सिद्ध करण्यासाठी प्राथमिक तथ्यांबद्दल साक्ष दिली नाही ज्यामुळे प्रकरणांचे निवेदन तयार केले गेले असते ज्यामुळे आरोपीवर जबाबदारी सोपवली गेली असती. परिणामी, सुरुवातीचा भार फिर्यादीकडून कमी केला गेला नाही.

48. फिर्यादी पक्ष केवळ हेतुपुरस्सर डीफॉल्ट सिद्ध करण्यात अयशस्वी ठरला नाही, तर प्रकरणांचे निवेदन दाखल करण्यात चूक झाली हे सिद्ध करण्यात देखील अपयशी ठरला. पी -14 आरोपींकडे उपलब्ध असलेल्या नोंदींसह प्रकरणांचे निवेदन सादर करण्यास सांगते. पीडब्ल्यू -1 ने साक्ष दिली आहे की 22 मार्च, 2012 रोजीचे पत्र ऑफीसीयल लिक्वीडेटरच्या कार्यालयात गहाळ झाले होते आणि सापडले नाही आणि 22 मार्च 2012 च्या पत्राची प्रत रेकॉर्डवर ठेवण्यात आली. पीडब्ल्यू -1 ने अधिकृत नोंदींच्या आधारे साक्ष दिली आहे आणि त्याला कोणतीही वैयक्तिक माहिती नव्हती. अशा प्रकारे, पीडब्ल्यू -1 ला पी -14 अंतर्गत सादर केलेल्या कागदपत्रांबद्दल आणि सादर केलेल्या प्रकरणांचे निवेदन विहित नमुन्यात होते की नाही याबद्दल कोणतीही माहिती नव्हती आणि त्या संदर्भातील पुरावे स्वीकारले जाऊ शकत नाहीत. पीडब्ल्यू- 1 यांनी पी -15 ची सामग्री सिद्ध करण्यात अयशस्वी ठरला

आहे. पी-15 ची माहिती सिद्ध करण्यासाठी, फिर्यादीने पी-14 सह सादर केलेली कागदपत्रे सादर करणे आवश्यक होते जेणेकरून हे सिद्ध केले जाऊ शकेल की प्रकरणांचे निवेदन विहित नमुन्यात नव्हते. पी-14 मध्ये रेकॉर्डसह प्रकरणांचे निवेदन सादर करण्याबद्दल सांगितले आहे, त्यामुळे आरोपींकडून चूक झाली आहे की नाही याबद्दल शंका आहे. पी-14 बद्दल वैयक्तिक माहिती नसल्यामुळे आणि पी-15 च्या सामग्रीचा पुरावा नसल्यामुळे, फिर्यादी पक्ष वाजवी संशयाच्या पलीकडे हे सिद्ध करण्यात अपयशी ठरला आहे की पी-14 सह सादर केलेली कागदपत्रे कंपनी कायद्याच्या कलम 454 (1) च्या आवश्यकतांची पूर्तता करत नाहीत. पी -14 हे सिद्ध करेल की उपलब्ध नोंदींच्या आधारे आरोपीने अधिकृत लिक्वीडेटरला प्रकरणांची निवेदन सादर केले होते.

49. पीडब्ल्यू -1 ने कबूल केले आहे की तक्रार दाखल केल्यानंतर, पी -18 आणि पी -19 चे निवेदन 2014 आणि 2015 या वर्षात आरोपीने वर्षभरात सादर केले आहे. 1 नोव्हेंबर 2018 रोजी फीर्यादी पक्षाने खटल्याचा पुरावा दाखल केला, ज्यावेळेस प्रकरणांचे निवेदन अधिकृत लिक्विडेटरच्या रेकॉर्डवर होते आणि त्यानंतरही, पीडब्ल्यू -1 ने स्टेटमेंट ऑफ अफेअर्सच्या फाइलिंगबद्दल साक्ष दिली नाही आणि ती बाब उलटतपासणीत आणणे आवश्यक होते. श्री. शाह यांचे निवेदन असे आहे की पी-18 आणि पी-19 हे हिशोबाच्या पुस्तकांशी सुसंगत नाहीत, असे निदर्शनास आणून दिले आहे की संचालकांच्या अहवालात अशा दायित्वांचा उल्लेख आहे ज्यांना प्रकरणांच्या निवेदनात स्थान मिळाले नाही, जे पीडब्ल्यू -1 यांची साक्ष नाही. हा पैलूची साक्ष देणे आवश्यक होते, ज्यामुळे आरोपींना पीडब्ल्यू -1 ची उलटतपासणी करण्याची संधी मिळाली असती. हे फिर्यादीचे प्रकरण नाही की नंतर दाखल केलेल्या प्रकरणांच्या निवेदनाने कंपनी कायद्याच्या कलम 454 (1) च्या अटी पूर्ण केल्या नाहीत आणि उलटतपासणीत पीडब्ल्यू -1 ने दिलेली साक्ष अशी आहे की निशाणी पी -18 आणि पी -19 मधील प्रकरणांच्या निवेदनात काही रिक्त जागा आहेत आणि सहाय्यक कागदपत्रे दाखल केली गेली नाहीत.

50. जरी हे मान्य केले की प्रकरणांचे निवेदन विहित नमुन्यात नव्हते, कलम 454 चा आवश्यक घटक म्हणजे प्रकरणांचे निवेदन दाखल करण्यात हेतुपुरस्सर चूक करणे. पीडब्ल्यू -1 ने केवळ साक्ष दिली आहे की हेतुपुरस्सर डीफॉल्ट स्थापित करण्यासाठी कोणत्याही पुराव्याशिवाय प्रकरणांचे निवेदन दाखल करण्यात चूक झाली आहे. किमान आवश्यकता ही होती की माजी संचालकांकडे खात्यांची पुस्तके आणि नोंदी अद्याप उपलब्ध आहेत आणि म्हणूनच ते प्रकरणांचे निवेदन दाखल करण्याच्या स्थितीत आहेत आणि तरीही ते तसे करण्यात अयशस्वी झाले आहेत. फिर्यादी पुराव्याने हे सिद्ध केले नाही की माजी संचालकांकडे त्या नोंदी होत्या ज्याच्या आधारे प्रकरणांचे निवेदन दाखल केले जाऊ शकते आणि याउलट पी-14 मध्ये असे म्हटले आहे की उपलब्ध नोंदींच्या आधारे प्रकरणांचे निवेदन दाखल केले गेले होते.

51. त्या संदर्भात, मद्रास उच्च न्यायलयाच्या माननीय खंडपीठाचा निर्णय **पी.व्ही.आर.एस. मणिकुमार वि. अधिकृत लिक्विडेटर उच्च न्यायालय, मद्रास** (सुप्रा) संबंधित आहे. त्या प्रकरणात माननीय खंडपीठ डीफॉल्ट वाजवी सबबी न देता आहे हे सिद्ध करण्यासाठी पुराव्याचे ओझे कोणावर आहे या प्रश्नावर खंडपीठ विचार करीत होते. या स्वरूपाच्या प्रकरणात योग्य चाचणी म्हणजे वाजवी सबब नसल्याचे सिद्ध करण्यासाठी पुरावा सादर न केल्यास कोण अपयशी ठरेल हे पाहणे. डीफॉल्ट पात्र असल्याने आणि आवश्यक अट अशी आहे की डीफॉल्ट वाजवी सबबीशिवाय असणे आवश्यक आहे, पुराव्याचा भार अधिकृत लिक्विडेटरवर खूप जास्त आहे आणि त्याने हे सिद्ध केले पाहिजे की आरोपी वाजवी सबब न देता प्रकरणांचे निवेदन सादर करण्यात अयशस्वी ठरला.

52. जोपर्यंत फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम 313 अंतर्गत निवेदनाचा संबंध आहे, निवेदन नोंदविण्याचा उद्देश आरोपीला पुराव्यात त्याच्या विरोधात दिसणारी तथ्ये स्पष्ट करण्याची संधी देणे हा आहे. प्रकरणांचा जबाब सादर करण्यात आलेले अपयश जाणूनबुजून केले गेले होते हे सिद्ध करण्यासाठी सरकारी पक्षाने नेतृत्व केलेल्या कोणत्याही पुराव्याच्या अनुपस्थितीत, आरोपींसमोर ही

वस्तुस्थिती मांडण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. कोणत्याही घटनेत, असे म्हणता येणार नाही की, हेतुपुरस्सर डीफॉल्टचा खटला आरोपींसमोर न ठेवल्यामुळे आरोपीला कोणताही पूर्वग्रह निर्माण झाला होता.

53. फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम 313 अंतर्गत आपल्या निवेदनात, आरोपी क्रमांक 1 ने नमूद केले आहे की त्याने शक्य तितकी सर्व कागदपत्रे सादर केली आहेत. जोपर्यंत आरोपी क्रमांक 2 चा संबंध आहे, त्याने असे नमूद केले आहे की समापन आदेश पारित करण्याच्या वेळी तो संचालक नव्हता आणि आरोपी क्रमांक 2 किंवा आरोपी क्रमांक 3 आणि 4 च्या दोषीपणाच्या संदर्भात श्री. शाह यांनी कोणतेही सबमिशन केलेले नाही.

54. वरील चर्चेच्या प्रकाशात, माझ्या मते, कंपनी कायद्याच्या कलम 454 अंतर्गत गुन्हा एक सतत गून्हा आहे. हा गुन्हा समन्स टायेबल असल्याने पुरावा आरोपीच्या उपस्थितीत आणि उच्च न्यायालयाने तयार केलेल्या नियमांच्या अनुषंगाने घेणे आवश्यक होते. प्रतिज्ञापत्राद्वारे सर तपासणी पुराव्याच्या वेळी आरोपीने कोणताही आक्षेप घेतला नसल्यामुळे, प्रतिज्ञापत्राची माहिती मूळतः अग्राह्य नसल्यामुळे, पुराव्याच्या पद्धतीच्या आधारावर त्याची स्वीकारार्हता नंतर उपस्थित केली जाऊ शकत नाही. आरोपीच्या बाजूने हेतुपुरस्सर डीफॉल्ट स्थापित करण्यासाठी प्राथमिक तथ्ये सिद्ध करण्याचा प्रारंभिक भार फिर्यादीवर आहे, जो पुर्ण केल्या नंतर आरोपीवर जबाबदारी टाकेल.

55. रेकॉर्डवरील पुराव्याचे एकत्रित मूल्यांकन केल्यानंतर, माझ्या मते, सरकारी पक्ष वाजवी संशयाच्या पलीकडे हे सिद्ध करण्यात अपयशी ठरला आहे की आरोपीने प्रकरणांचे निवेदन दाखल करण्यात अयशस्वी ठरणे हे वाजवी सबब न देता होते. डीफॉल्टसाठी पुरेसे स्पष्टीकरण आहे हे दर्शविण्याची जबाबदारी आरोपीवर बदलली नाही. परिणामी, सर्व आरोपींची निर्दोष मुक्तता केले जाते.

[शर्मिला यू. देशमुख, न्यायमुर्ती.]

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.